

Vehip Paşa ve Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

Anabtar Kelimeler: 3. Ordu, Vehip Paşa, Ermeniler, katliam.

Giriş

Asıl adı Mehmet Vehip olan Vehip Paşa (Kaçı) 1875 yılında Yanya'da dünyaya gelmiş, Harp Okulu'nu birinci olarak bitirdikten sonra Osmanlı ordusunda görev yapmaya başlamış; Diyarbakır'dan sonra tayin edildiği Manastır'da Harbiye Mektebi'ndeki görevi esnasında İttihat ve Terakki ile tanışmış ve 23 Temmuz 1908'de burada Meşrutiyeti ilan eden beyannameyi okumuştur. İlk önemli görevi Harp Okulu komutanlığı olmuş, Balkan Savaşı'nda da ağabeyi Esat Paşa ile birlikte Yanya savunmasında görev almışsa da sonunda teslim olarak Yunanlılara esir düşmüştür. 1914 yılı başında Hicaz vali ve komutanlığına tayin edilen Vehip Paşa Birinci Kanal Seferi'nden sonra 2. Ordu komutanı göreviyle İstanbul'a gelmiş ve ordusunun Çanakkale'ye gönderilmesiyle 1915 Temmuz-Ekim ayları arasında Cenub Grubu komutanı olarak yer almıştır. Daha sonra yeni görev yeri 3. Ordu komutanlığı olmuş ve bu göreve 28 Şubat 1916 tarihli irade-i seniye ile tayin edilmiş ve 6 Mart 1916'da Erzincan'a ulaşmıştır. Vehip Paşa'nın bu görevi Genelkurmay emrine alındığı 6 Temmuz 1918 tarihine kadar devam etmiştir.¹

Yüksel Nizamoğlu*

Özet

Ermenilerin çeşitli iddialarına dair bareket noktalarından birisini de dönemin 3. Ordu komutanı Vehip Paşa'nın Tehcir ve Taktik Mahkemesi'ne verdiği yazılı ifadesi oluşturmaktadır. Vehip Paşa 1916 yılının Mart ayı başında göreve başlamış ve 1918 yılı Temmuz ayına kadar devam görevi esnasında, özellikle Ermenilerin Müslüman halka yönelik yaptığı katliamları önlemeye çalışmıştır.

Bolşevik İhtilali sonrasında yapılan Erzincan Mütarekesi ile birlikte Rusların işgal ettikleri yerleri terk etmeleri, Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamlara başlamasına zemin hazırlamıştır. Vehip Paşa çeşitli yollarla bu katliamları öğrendiği andan itibaren Rus Orduları Komutanlığı ve Kafkas Orduları Komutanlığı'nı haberdar ederek katliamları önlemeye çalışmış, elde ettiği bilgileri de Başkomutanlık Vekâleti ile paylaşmıştır. Osmanlı ordularının 1918 yılı Şubat ayında başlayan ileri harekâtı ile birlikte de katliamlar belgelendirilerek Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirilmiştir.

Bu çalışmada Vehip Paşa'nın gerek Rus ve Gürcü komutanlarla, gerekse Başkomutanlık Vekâleti ile yaptığı yazışmalardan bareketle Ermenilerin yaptığı katliamlar ve bunların önüne geçmek için yapılan çalışmalar değerlendirilecektir.

Ermenilerin “soykırım” iddialarında önemli tezlerinden birisini de Vehip Paşa'nın 1919 yılında Tehcir ve Taktik Mahkemesi'ne verdiği yazılı ifade oluşturmaktadır.² Vehip Paşa hakkında Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra gazetelerde çeşitli yolsuzluk iddiaları yer almış ve 10 Mart 1919'da pek çok İttihat ve Terakki ileri gelenleri ile birlikte tutuklanmıştır. Vehip Paşa mahkemeye yazılı

(* Yrd. Doç. Dr., Turgut Özal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

(1) Ayrıntılar için bkz. Yüksel Nizamoğlu, *Kabramanlıktan Sürgüne Vehip Paşa*, İstanbul, Yitik Hazine Yay., 2013.

(2) İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922 “Tehcir ve Taktik” *Divan-ı Harb-i Orfi Zabıtları*, Derleyen: Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 98. Dadrian-Akçam Vehip Paşa'nın yazılı ifadesinin tam metninin Küdüs Ermeni Patrikliği Arşivi'nde olduğunu ve Dizi: 17, Dosya: 14, Belge no: 171-182'de kayıtlı olduğunu belirtmektedir.

bir ifade göndermiş, bu ifade dönemin gazetelerinden Tasvir-i Efkâr, İkdâm, Hadîsat ve Vakîf'te yayınlanmıştır. Paşa'nın ifadesi iki bölümden oluşmuş; ilk bölümde tehcir sırasında Ermenilere yönelik yapılan yanlış uygulamaları aktarmış ve bu konuda Dr. Bahattin Şakir başta olmak üzere bazı kişileri suçlamıştır. Ancak sözünü ettiği olaylar sırasında Vehîp Paşa henüz 3. Ordu komutanlığı görevini üstlenmemiştir. Paşa kendi dönemine ait iki olay anlatmakta ve bunlarla ilgili olarak gereken cezalandırma işlemini yaptığını ifade etmektedir.³

Vehîp Paşa'nın ifadesini daha önceki çalışmalarımızda ayrıntılı olarak incelediğimizden, bu çalışmada 3. Ordu komutanlığı döneminde 1917 yılı sonlarından itibaren Ermenilerin yaptığı katliamlara dair kendisine gönderilen istihbarat raporlarını ve ardından kendisinin katliamların önüne geçilmesi için yaptığı yazışmaları ele alacağız.

2 Vehîp Paşa 3. Ordu komutanı olarak Kafkas cephesinde görev yapmış ve özellikle Rus birliklerinin Bolşevik İhtilali sonrasında geri çekilmeleriyle ortaya çıkan Ermeni katliamlarıyla ilgili birçok yazışmada bulunmuştur. Çeşitli istihbarat raporları ile kendisine gelen bilgileri değerlendirmiş, Ermeni kuvvetlerinin sayıları, çeşitli yerlerdeki Ermeni çeteleri, bu çetelerin Müslüman halka karşı yaptıkları propaganda faaliyetleri, baskılar ve katliamları bu şekilde öğrenmiştir. Bazen de o sırada Osmanlı hâkimiyetinde olmayan ve işgal altında bulunan yerlerin Müslüman halkı temsilciler göndererek, Vehîp Paşa'ya yaşadıkları sıkıntıları ve maruz kaldıkları zulümleri anlatarak yardım talep etmişlerdir.

Vehîp Paşa elde ettiği bilgiler doğrultusunda önce Rus orduları Başkumandanı Prjevalski'yi, daha sonra da Kafkas Ordusu'nun Gürcü komutanı Odişelidze'yi durumdan haberdar etmiş ve gereken tedbirlerin alınmasını istemiştir. Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'nde bu konuda pek çok istihbarat raporu ve yazışma mevcuttur. Bunların

bir kısmı adı geçen arşivden elde edilerek bu çalışmada değerlendirilmiş, ayrıca Vehîp Paşa'nın Rus ve Gürcü komutanlara hitaben Askerî Tarih Belgeleri Dergisi'nde yayınlanan yazışmalarından istifade edilmiştir. Bu istihbarat bilgileri ve yazışmalar, Vehîp Paşa'nın o dönemde Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamlarına bütün ayrıntısıyla hâkim olduğunu ve bu katliamların önüne geçmek için önce Rus Kafkas Ordusu, daha sonra da Kafkas Hükümeti ordusu nezdinde girişimlerde bulunduğunu göstermektedir. Diğer taraftan da edilen bilgiler Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirilmiş, böylece diplomatik temaslara da altyapı oluşturulmuştur.

Vehîp Paşa'ya 3. Ordu'nun İleri Harekâtı Öncesinde Ermenilere Dair Ulaşan Bilgiler

3. Ordu Komutanı Vehîp Paşa Erzincan Mütarekesi'nden çok önce Başkomutanlık Vekâleti'ne 4 Ekim 1917 tarihinde yazdığı yazıda Ermenilerin Müslüman halka yönelik katliamlarına dair bilgiler vermiştir.⁴ Vehîp Paşa 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'nin yapılmasından sonra cephe ilerisindeki işgal altında yer alan bölge hakkında ayrıntılı bilgilere ihtiyaç duymuş ve bu konuda ilk adım olarak Ruslarla sınır belirlemek üzere bir araya gelen "mükâleme" heyetlerinden yararlanmıştır. Bu heyetler cephenin değişik noktalarında Rus komutanlarla bir araya gelmişler ve görüşmeler sonunda komutanlığa raporlar sunmuşlardır. Bu sırada Rusların geri çekilmesiyle ortaya çıkan otorite boşluğu, bölgede Ermeni kuvvetlerinin taşkınlıklarına

(3) Nizamoglu, a.g.e., s. 261-268. Vehîp Paşa'nın suçlu bularak idam ettirdiği Yüzbaşı Nuri'nin ailesine TBMM tarafından maaş bağlanmıştır. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 2, İçtima senesi 2, 12.4.1340. Bu konuda ayrıca bkz. Ahmet Demirel, "Hayatın Akışı İçinde Kesişen Yollar", *Taraf*, 28 Ocak 2014, <http://www.taraf.com.tr/yazilar/ahmet-demirel/hayat-in-akisi-icinde-kesisen-yollar/28687/> (5.10.2014). Tutuklama ve yargılamalar için bkz. Yüksel Nizamoglu, "Ermeni Tehciri Suçlamasıyla 10 Mart 1919'da Yapılan Tutuklamalar ve Osmanlı Kamuoyu", 1. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler (Erzurum 2-4 Mayıs 2012)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014; Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara, TTK Yayınları, 2005.

(4) *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Aralık 1982, S. 82, s. 239-242. Erzincan Mütarekesi hükümleri için bkz. *ATBD*, Aralık 1982, S. 82, s. 251-254.

neden olmuş ve 3. Ordu'nun komuta kademeleri büyük bir endişeye kapılmıştır.⁵ Vehip Paşa yine de sadece bu bilgilerle yetinmemiş; bir taraftan casuslar vasıtasıyla, diğer taraftan da işgal altında bulunan Müslüman halkın temsilcileri aracılığıyla bilgilerin doğruluğunu araştırmıştır.

Erzincan Mütarekesi sonrasında Türk ordusu karşısında çok az Rus kuvveti kalmış, Rusların boşalttığı yerler Ermenilerin kontrolüne girmişti. Ermeni kuvvetleri bir avcı tümeni, üç piyade tugayı, üç süvari alayı olmak üzere 36 tabur, 15.000 süngüden oluşmakta, geri hizmetlerle beraber 50.000 kişiyi bulmaktaydı.⁶ Ermeni kuvvetleri içinde Erzincan, Erzurum, Van ve Eleşkirt Ermenilerinden "gönüllü" birlikler meydana getirildi. Ermeni Milli Ordusu 16.000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 kadar milis kuvvetinden meydana geliyordu.⁷ Ermeniler 1915'de yapılan tehcir ve bu sırada yaşandığını iddia ettikleri katliamların intikamını almak bahanesiyle Rus işgal bölgesindeki Müslüman halka karşı büyük bir katliama giriştiler. O dönemde ortaya çıkan kargaşa ortamı ve Rus kuvvetlerinin geri çekilmesiyle meydana gelen otorite boşluğu Ermeni çetelerine büyük bir fırsat verdi. Çeteler, Ermeni ve diğer Hıristiyan köylerine Kürtler tarafından yapılan baskınları ileri sürerek imha hareketlerine başladılar.⁸ Kazım Karabekir Refahiye'de Kolordu Komutanı olarak bulunduğu sırada işgal altında bulunan yerlerin kaçan halkından Ermeni zulmüne dair pek çok olay dinlemiştir. 650 Türk Ermeniler tarafından yol inşaatı bahanesiyle götürülmüş ve bunlardan bir daha haber alınamamıştır. Cami ve evler yakılmakta, kadın ve çocuklar vahşice zulümlere uğramaktadır.⁹

Enver Paşa bölgede yaşanan katliamların hem Rus komutanlar nezdinde yazışmalar yoluyla önlenmesini istediği gibi, Brest-Litovsk görüşmelerinde de gündeme getirilerek protesto edilmesini talep etmiştir. Brest-Litovsk görüşmelerinde Ermeni katliamları Osmanlı delegeleri tarafından gündem yapılmıştır.¹⁰

Vehip Paşa gerek Rus komutan Prjevalski, gerekse Gürcü komutan Odişelidze ile yazışmalar yapmışsa da iki komutanın da bölgede bir otoritesi olmadığından katliamları önleme hususunda başarılı olamamıştır. İlk görüşmelerle birlikte cephe ilerisine dair bilgiler alınmaya başlamış ve özellikle Ermeniler hakkında; kuvvetlerinin durumu, sayıları, cephanelerine ait bilgiler gelmeye başlamıştır. Özellikle Erzincan'la ilgili bilgiler büyük bir önem taşımaktaydı. Erzincan'dan Kemah'a gelen Dersim rüesasından birisi Erzincan'da 100 kadarı süvari olmak üzere 3.000'den fazla Ermeni askeri gördüğünü, ellerinde 4.000 silah ve aynı miktarda sandık cephane olduğunu, erzak sıkıntılarının da olmadığını anlatmıştı. Aynı dönemde Trabzon'dan da Polathane'de toplanan Ermeni, Rum ve Gürcü çetelerine Rusların süngü verdikleri, para karşılığında silah ve makineli tüfek sattıkları, bazı Ermeni, Gürcü ve Rum çetelerinin Rus elbisesi giydikleri bilgileri alınmıştı.¹¹ Yine Kemah cephesinden Erzincan'a gönderilen üç kişi Erzincan'da "asker ve başbozuk kıyafetli 1000 kadar Ermeni köylüsü" görüldüğünü, bunların Taşnak rüesasından Murat tarafından idare edildiğini ve Ermenilerin düzenli bir teşkilatının olmadığını belirtiyorlardı. Bu kişiler Ermenilerin katliamlara giriştiklerini görmüşler, Ermenilerin Amerika Birleşik Devletleri'nden 20.000 gönüllü ile "külliyyetli miktarda nakit paramın Erzincan'a gönderildiği" şeklinde propagandalar yaptıklarını duymuşlardı. Aynı kişiler Ermenilerin Ardasa (Torul)'nın Koska Köyü'nde ve Er-

(5) Yüksel Nizamoglu, "III. Ordu'nun İleri Harekâta Başlama Sürecinde İstihbarat Faaliyetleri ve Mükâleme Heyetlerinin rolü", *New Trends In Ottoman Studies CIEPO* 20, 2014, s. 522-535.

(6) Fahri Belen, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1967, s. 151; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, C. 2, s. 442.

(7) W. E. Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Gn. Kur. Basımevi, 1966, s. 427; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, AÜ DTCF Yayınları, 1970, s. 463.

(8) Kurat, *a.g.e.*, s. 461.

(9) Kazım Karabekir, *Erzurum ve Erzincan'ın Kurtuluşu*, İstanbul, 1943, s. 77-78.

(10) Nurcan Yavuz, "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Görüşmelerinde Protestosu", *Atatürk Yolu*, IV/15, 381-406, Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, s. 30.

(11) ATASE, BDH, K. 524, D. 2044, F. 51-3, 7 Şubat 1334.

zincan'ın 18 kilometre güneydoğusundaki bir köyde yaptıkları katliamları aktarmışlardır. Bunun üzerine Vehip Paşa yaşananları Rus Kafkas Orduları Başkumandanı Prjevalski'ye ve Odişelidze'ye bir mektup yazarak aktarmıştır.¹²

3. Ordu'nun ileri harekâta karar vermesinde en önemli nedenlerin başında, Ermenilerin "*arazi-i müstevliye*" halkını katletmesi ve bu tür bilgi ve haberlerin Ordu karar-gâhına sürekli olarak gelmesi etkili olmuştur. İlk gelen bilgiler Ermenilerin "*abali-i İslamiye ye karşı zulme başladığı*" ve Rus ordusunda bulunup da bu durumdan rahatsız olan Tatar subayların buna karşı çıktıkları şeklindeydi. Dersim'den Erzincan'a gönderilen "*şayan-ı itimad ve tecrübeli iki Kürt ağa*" Erzincan'ın güneydoğusunda Rusların çekilmesiyle bir Ermeni taburunun geldiğini ve bu bölgenin Ermenilere verildiğini söylediklerini belirtiyorlardı.¹³ Vehip Paşa'ya gelen bilgilere göre Sivaslı Murat'ın emrinde bir Ermeni alayı vardı ve bu kuvvetlerin elinde dört ya da altı makineli tüfek ve üç veya dört top bulunmaktaydı. Bayburt'ta da Arşak komutasında bir Ermeni taburu mevcuttu. Bu bilgiler zamanla daha net hale gelmeye başlamıştır. Dersim önde gelenlerinden birisi Erzincan'daki Ermenilerin sayısının 3.000'den fazla olduğunu, Ruslardan elde ettikleri 4.000 silah ve aynı sayıda sandık cephaneye sahip olduklarını haber vermiştir. Vehip Paşa da Başkumandanlık Vekâleti'ne Erzincan Mütarekesi'nden sonra Osmanlı tebaasına yapılan mezalimden ve çeşitli yerlerdeki tahribattan Rusların sorumlu tutulması gerektiğini bildiriyordu.¹⁴

Bu gelişmeler sırasında Erzincan'da ve Bayburt'ta yapılan katliamlar öne çıkmaktadır. 31 Ocak 1918'de Erzincan'da bulunan Ermeniler Sivaslı Murat'ın emriyle şehri gezerek bütün Müslüman halkın şehir meydanında toplanmasını istemiş, toplanma sebebini öğrenmek isteyen muhtarlar önce tutuklanmış, daha sonra da Sivaslı Murat'ın emriyle idam edilmiştir. Ahali ise önce telg-

rafhaneye, oradan da Vahit Bey'in konağına götürülmüş, konakta toplanan ahalinin sayısı 1.500'e ulaşmıştı. Ermeniler konağın her tarafını ateşe vermişler, yanmamak için kendilerini pencereden aşağıya atanlar Ermeni ablukasıyla karşılaşmış ve öldürülmüşlerdi. Aynı haberde Ermenilerin Erzincan Kalesi'ndeki kışlaya 3.000 kadını doldurarak yaktıkları belirtiliyordu. Aynı bilgi Erzincan'dan firar eden Hulusi tarafından da verilmiş, özellikle şehrin eşraf ve tüccarının toplanarak yakıldığı ifade edilmiştir. Bayburt'ta Ermeni komitacısı Arşak civardaki İslam köylerini 7 Şubat 1918'de Bayburt'ta toplanmak üzere çağırılmış ve kasabanın güneyindeki Hayik Köyü imam ve muhtarı Kelkit'e gelerek mütareke komisyonuna durumu aktarmış ve kendilerini savunmak üzere silah istemişlerdir.¹⁵

Vehip Paşa'ya bundan sonra da katliamlara dair bilgiler gelmeye devam etmiştir. 3 Şubat 1918 tarihinde milis kumandanı İsmail Hakkı 36. Fırka Komutanlığı'na Erzincan'dan kaçmayı başaran kırk kişinin ifadelerine dayanarak yeni bilgiler veriyordu. Buna göre Ermeniler halkın bir köyden diğerine gitmesini yasaklamışlar ve erkekleri bilinmeyen bir yere sevk etmeye başlamışlardı. Sevk edilen erkekler geri dönmekte ve bu kişilerin öldürüldüğüne dair haberler gelmekteydi.¹⁶

Vehip Paşa'nın Rus ve Gürcü Komutanlara Yazdığı Mektuplara Göre Ermenilerin Yaptığı Katliamlar

Ermenilerin halka zulmetmeye ve katliamlar yapmaya başladıkları haberinin alınması üzerine 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa yaşanan olayları protesto ederek Rus ve Gürcü makamlarına mektup yazarak duruma

(12) ATASE, BDH, K. 525, D. 2046, F. 6, 6-1, 22 Ocak 1334, ATASE, BDH, K. 524, D. 2044, F. 49-3.

(13) ATASE, BDH, K. 153, D. 682, F. 4, 4-1, 4-2, 4-3.

(14) ATASE, BDH, K. 153, D. 682, F. 15, F. 15-1. 1 Şubat 1334; K. 524, D. 2044, F. 49, 6. 2. 1334; K. 524, D. 2044, F. 32, 31. 12. 1333.

(15) ATASE, BDH, K. 525, D. 2046, F. 10, 10-1, 13 Şubat 1334.

(16) *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, Aralık 1982, S. 82, s. 289-295.

müdahale edilmesini istedi. Vehip Paşa'nın bu konudaki ilk yazısı 22 Ocak 1918 tarihliydi ve Ermenilerin halka yaptıkları zulmünün hemen durdurulmasını istiyordu.¹⁷ Vehip Paşa 29 Ocak 1918 tarihinde de Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Prjevalski'ye yazdığı mektupta; Rus ordularının işgali altında olan beldelerde Ermeniler tarafından "tebaa-i İslamiye"ye karşı "zulüm" yapıldığını, haber alınan bazı olayları aktarma ihtiyacı duyduğunu belirtmekte ve örnekler vermektedir. Ermeniler Erzincan'ın Anasil (Zazalar) köyünden Kara Mehmet'in oğlu ve dört arkadaşını bir değirmende parçalamışlar, Demirciler civarında Kürt Mehmet Ağa'ya saldırmışlar, bir kadını zorla götürmüşler, Belediye Kâtibi Mehmet Efendi'yi esir aldıkları gibi annesi, eşi ve dört yaşındaki çocuğunu parçalamışlar, Mezraa Köyü'nde Hüseyin oğlu Dursun'u ve Paçenç'li Mahmut oğlu İsmail'i öldürmüşler, Kaleraş Köyü'nü basarak on yedi kişiyi ellerini bağlayıp kurşuna dizmişlerdi. Vehip Paşa'nın mektubuna göre olaylar sadece Erzincan'la sınırlı kalmamıştır. Rus askerine ait elbiseleri giyen Ermeniler, 7 Ocak 1918 tarihinde Karadeniz sahilinde Ful kasabasında elliye yakın kadın ve erkeği Trabzon yönüne götürmüşler, Kızılağaç Köyü'nde iki kişinin cesedi elleri ve kolları bağlı bir şekilde bulunmuş, Rumların da desteğiyle Ful kasabasında rastgele açılan ateş sonucu dört kişi öldürülmüştür. Yine Rus askeri elbisesi giyen Ermeni ve Rumlar Nefs-i Şarlı, Akkilise ve İnesil'de halkı katletmişler, mal ve eşyalarını yağmalamışlar, elli kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa'yı basarak kasabayı yağmalamış, çarşığı da yakmıştır. Vehip Paşa telgrafın sonunda katliamların önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu. Vehip Paşa aynı telgrafi Başkomutanlık Vekâletine de göndermiş ve Hükümetin de haberdar olmasını sağlamıştır.¹⁸ Vehip Paşa 2 Şubat 1918'de Prjevalski'ye yeni bir yazı göndererek katliamlarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiş ve olayların gittikçe genişlediğini belirtmiştir. Buna göre Ermeniler Erzincan'da halkı bağlayarak kışlalara götürmekte ve kurşuna

dizmektedir. Hatta 28 Ocak'ta Kilise meydanında birçok Müslüman erkek katledilmiş, şehir merkezinde ve çevre köylerdeki evler ve camiler yakılmıştır.¹⁹

Vehip Paşa Prjevalski'ye daha sonra gönderdiği yazıda da Ermeni katliamlarının önüne geçilmesini istemiş ve Erzincan, Ardasa, Vakfikebir ve Polathane'de katliamların yapıldığını belirtmiş, ayrıca 15-16 Ocak'ta Erzincan'da yapılan katliama dair bilgi vermiştir. Vehip Paşa ayrıca Rusların bütün iyi niyetlerine rağmen katliamların önüne geçemediklerini belirtiyor ve emrindeki birlikleri harekete geçireceğini yazıyordu.²⁰ Bu yazıdan Vehip Paşa'nın Rus komutana daha önce farklı tarihlerde üç telgraf daha gönderdiği de anlaşılmaktadır.

1. Kafkas Kolordusu komutanı Kâzım Karabekir de gönderdiği bir raporla Vehip Paşa'ya Ermenilerin yaptığı katliamlarla ilgili olarak bilgi veriyor ve bu bilgileri Kemah'a gelen sekiz köylünün aktardığını, ancak mütarekenin bozulmaması için asker sevk etmediğini belirtiyordu. Rapor 30 Ocak 1918 tarihini taşımaktaydı. Rapora göre Erzincan'da iki gündür büyük bir katliam yaşanıyor, Ermeniler evlere bomba atıyor veya gazyağı dökerek ateşe veriyorlardı. Yeni Cami'ye bile yedi bomba atmışlardı. Acele bir kuvvet gelmediği takdirde Ermenilerin bütün köyleri yakma ve köprüleri tahrip etme ihtimalleri vardı. 2. Kafkas Kolordusu komutanı Yakup Şevki Paşa da 2 Şubat 1918'de benzer bilgiler veriyor, Trabzon ve civarındaki Müslüman halkın büyük bir tehlike ile karşı karşıya olduğunu, bir katliam ihtimaline karşı dağ köylerine kaçmak zorunda kaldıklarını bildiriyordu. Gürcü-Ermeni ve Ruslardan oluşan 2.000 kişilik bir kuvvet de Polathane'yi işgal ederek kasabanın Müslüman halkını vahşi bir şekilde katletmişler, benzer bir katliam da Orus köyünde yapılmıştı.²¹

(17) Kurat, *a.g.e.*, s. 465.

(18) *ATBD*, Aralık 1982, S. 82, s. 265-268, 271-273.

(19) *ATBD*, Aralık 1982, S. 83, s. 179-182.

(20) *ATBD*, Aralık 1982, S. 82, s. 415-418.

(21) *ATBD*, Aralık 1982, S. 82, s. 278-283.

Vehip Paşa'ya hitaben Rus Komutan Odişelidze tarafından 6 Şubat 1918 tarihinde gönderilen telgrafta; 15-16 Ocak 1918'de "güya Müslümanların Erzincan'da bir ihtilal çıkaracağı" dedikoduları üzerine evlerde arama yapılmak istenmiş, aramaya karşı çıkan Müslüman halk ile askerler arasında çatışma çıkmış, her iki taraftan ölen ve yaralanan olduğu bildirilerek yaşanan olaylardan dolayı özür dilenmekteydi. Odişelidze 17 Şubat 1918 tarihli telgrafta belirtilen olaylardan dolayı da Vehip Paşa'ya özürlerini bildiriyor ve durumu Başkomutanlık'a da bildirdiğini yazıyordu.²² Vehip Paşa Odişelidze ile yaptığı yazışmaları Başkomutanlık Vekâleti'ne bildiriyor ve bundan sonra yapılacaklar hakkında Enver Paşa'nın görüşlerine başvuruyordu. Enver Paşa yukarıda söz edilen Erzincan'daki katliamla ilgili olarak Odişelidze'nin özürüne rağmen kendisine olayların onun aktardığı şekilde olmadığını ve Ermenilerin "bu vahşiyane hareketinin pek fena tesir yaptığıнын" bildirilerek cevap yazılmasını istiyordu.²³

3. Ordu Komutanlığı bütün bu yazışmalara rağmen Ermenilerin Müslüman halka yönelik zulümlerinin önüne geçemedi. Nitekim Vehip Paşa'nın 6 Şubat 1918 tarihinde 1. ve 2. Kafkas Kolorduları ve Menzil Müfettişliğine "mahrem tezkere" olarak gönderdiği yazıda Rus askeri birliklerinin geri çekilmesinden sonra bölgede Ermeni mezaliminin şiddetinin gittikçe fazlaştığı, hatta Ermenilerin bölgenin Müslüman halkını "muntazam bir plan tabtında olarak imhaya karar verdikleri" belirtiliyordu. Vehip Paşa yazının devamında o sırada ortaya çıkan durumu açıkça ortaya koyarak katliamların defalarca Rus Başkomutanlığına bildirildiğini, ancak Rusların asayişe sağlamaya muktedir olmadıkları kanaatinin ortaya çıktığını, artık sıranın hareket emrine geldiğini belirtiyordu.²⁴

3. Ordu'nun İlerleyişi ile Ortaya Çıkan Katliamlar

3. Ordu'nun ileri harekâtının başlamasıyla Ermenilerin yaptığı katliamlar bütün

açıklığıyla ortaya çıkmış ve bu konuda da pek çok yazışma yapılmıştır. Henüz harekâtın başında Ermeniler Erzincan yakınlarındaki köylerden hapsedtikleri on iki kişiyi şehit etmişlerdi.²⁵ Türk ordusu ilerlemeye devam ederken bir taraftan da Ermenilerin Müslüman halka yaptıkları katliamlarla karşı karşıya geliyordu. 17 Şubat 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden Vehip Paşa'ya gönderilen şifrede; Rusların tahliye ettikleri mıntikalarda Ermeni askerinin ve özellikle Ermeni çetelerinin Müslüman hakka katliamlara başladıkları, "bu fecai ve mezalimin delail vesâikinin inkâr kabul etmez bir şekilde mecmu" olarak elde edilecek fotoğraflarla birlikte gönderilmesi istenmiş ve bunların bir kitap şeklinde yayınlanacağı bildirilmiştir.²⁶

Türk ordusunun ileri harekâtı ile birlikte kaçmak zorunda kalan Ermeniler geri çekilirken pek çok yerde katliamlar yapmışlardır. 2. Kafkas Kolordusu komutanı Yakup Şevki Paşa 20 Şubat 1918'de Arşak komutasındaki Ermenilerin geri çekildikleri Bayburt'ta iki yüzden fazla Müslümanı öldürdüklerini bildiriyordu.²⁷ İleri harekâtle birlikte Ermenilerin yaptıkları katliamlarla ilgili haberler de artmış ve Vehip Paşa bu bilgileri Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirmiştir. 26 Şubat 1918'de kurtarılan Yeniköy'de yirmi hanenin Ermeniler tarafından yakıldığı, Aşkale'de otuz beş kişinin öldürüldüğü, Tazegül köyünde de otuz kadar erkek, kadın ve çocuğun katledildiği tespit edilmiştir.²⁸ İşgalden kurtarılan yerlerde büyük bir tahribat göze çarpıyordu. 22 Şubat 1918'de geri alınan Mamahatun (Tercan) terk edilmeden önce Ermeniler tarafından tamamen yakılmıştı. Ermeniler burada üç yüz kadar Müslüman halkı da öldürmüşlerdi. Ermeniler Erzurum'daki en ağır katliamlardan birini de Cinis köyünde yapmış, köyün toplam altı yüz kişi olan nüfusundan sadece on üç kişi bu katliamdan kurtulabilmişti.²⁹

(22) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 312-318.

(23) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 325-327.

(24) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 305-308.

(25) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 329-329.

(26) BOA, DH. ŞFR, 84/73, 6/Ça/1336 (Hicri).

(27) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 335-338.

(28) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 359-366.

(29) Belen, a.g.e., s. 153, Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı, s. 452, 458.

Vehip Paşa'nın Ermenilerin faaliyetlerine dair gönderdiği bazı raporlar çok ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmıştır. Erzincan ve Erzurum'un kurtarılmasından sonra gönderilen rapor bunlardan birisidir ve iki şehrin durumunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre her iki şehir pek çok binanın yakılması nedeniyle yeniden imara muhtaç hale gelmiş, ahali ise katliama maruz kalmıştır. Erzurum'da ahalinin eli silah tutan kısmı yol yapımı bahanesiyle Sarıkamış yönüne götürülerek katledilmiş, geri kalan erkek, kadın ve çocuklar ise "engizisyon mezalimine rahmet okutacak mertebe" zulümlere maruz kalmış, katliamlar sonrasında Erzincan'ın nüfusu bin beş yüze, Erzurum'un nüfusu ise otuz bine düşmüştür. Aynı zulümler köylerde daha feci bir şekilde yapılmış, "taş üzerinde taş bırakılmamıştır". Vehip Paşa raporunu tamamlarken "tarib-i mezalimin henüz böyle bir vekayi-i senaati kaydetmediğini" ifade etmektedir. 1 Mayıs 1918'de gönderilen telgrafta da Trabzon'dan Erzurum'a kadar bütün Müslüman köylerinin Ermenilerin tahribatı nedeniyle harabe halinde olduğu, meyve ağaçlarının bile kesildiği, Erzincan'da iki aydan beri Müslüman cenazelerinin defniyle uğraşıldığı bildirilmiştir.³⁰

Ermeniler geri çekilme sırasında en büyük katliamı Erzurum'da yapmışlar, 29 mahallede kadın, çocuk ve erkek olarak toplam 1.078 kişiyi öldürmüşler, halktan pek çok kişiyi de Karskapısı'nda bir mahzene toplayarak şehit etmişlerdir.³¹ Erzurum'da yaşanan katliamların boyutunu Gürcü asıllı Rus komutan Yarbay Tverdohlebov'un eserinde bütün ayrıntıları ile görmek mümkündür.³²

Dâhiliye Nezareti de Erzurum'un alınmasından hemen sonra Vehip Paşa'ya 16 Mart 1918'de gönderdiği şifrede; Rusların tahliye ettikleri köy ve kasabalarda Ermeni asker ve çetelerin Müslüman halka yaptıkları "mezalim ve şenayiye" ait düzenlenen rapor ve elde edilen fotoğrafların gönderilmesini istemiştir.³³ Zaten Osmanlı Hükümeti de 15 Mart 1918'de 3. Ordu bölgesinde Ermeni çe-

telerinin yaptığı katliamları tespit etmek amacıyla bir tahkik heyeti oluşturdu. Bu heyet bölgede bizzat incelemelerde bulunacak ve deliller toplayacaktı. Bu heyet yaşanan katliamları ayrıntılı bir rapor şeklinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Ayrıca bölgeye tarihçi Ahmet Refik (Altınay), Avusturyalı bir gazeteci olan Stefan Steiner, Yüzbaşı Fahri Bey ve Almanya'nın eski Erzurum konsolosu Edgar Anders'ten oluşan başka bir gözlemci heyeti daha gönderildi. İstanbul basını da yoğun bir şekilde Doğu Anadolu'da yaşanan olaylara yer verdi. Dönemin gazetelerinden Tanin ve Sabah'ta Ermenilerin yaptığı katliamlara dair haber yer aldı. Bu gazeteler çok çeşitli zulümler yapıldığını Ermeni çetelerinin zulümde çok ileri gittiğini belirtmişlerdir.³⁴ Ahmet Refik bu gözlemlere dayanarak kaleme aldığı eserinde işgal öncesinde 20.000 olan Erzincan nüfusunun 1918'de 3.000, 4.000 olduğunu belirtir. Erzurum'u da "büyük bir harabe, akla durgunluk verecek bir yangın yeri" olarak tasvir eder.³⁵

İleri harekâtın Erzurum'dan sonra da devam etmesiyle Ermenilerin bu bölgelerde yaptıkları katliamlar ortaya çıkmış ve toplanan bilgiler Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderilmiştir. 3. Ordu Grup komutanı Yakup Şevki Paşa 16 Mayıs 1918'de 3. Ordu Komutanlığı'na sadece 1877 sınırının batısında değil, doğusunda da benzer olayların yaşandığını, Erivan, Gümrü, Kars, Sarıkamış, Ardahan ve Ahilkelk'te deliller ile katliamların tespit edildiğini belirtiyor ve katliamlarla ilgili ayrıntıları aktarıyordu.³⁶ Yakup Şevki Paşa kendi hatıratında da karşılaştığı feci manza-

(30) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 373-378, 408-413.

(31) *Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı*, C. 2, s. 467

(32) Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, Ankara, ATASE Yayınları, 2007.

(33) BOA, DH. ŞFR, 85/127, 3/C/1336 (Hicri).

(34) Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 96-99, Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, TTK Yayınevi, 2002, s. 175-176.

(35) Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtla*, İstanbul, Temel Yayınları, 1998, s. 54, 69.

(36) ATBD, Aralık 1982, S. 82, s. 427-430. Vehip Paşa Divan-ı Harb'e verdiği yazılı ifadede ordunun ileri harekâtıyla birlikte karşılaştığı acı olayları ve genel durumu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır, Nizamoglu, a.g.e., s. 267. Ayrıca bkz. Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s. 165-170.

ralara yer vermiş, bazen de detaylı bir şekilde aktarmıştır.³⁷

Sonuç

Vehip Paşa'nın Mütareke döneminde yargılandığı mahkemeye yazılı olarak verdiği ve dönemin basınında yer alan ifadesinde tehcir uygulamasıyla ilgili bazı eleştiriler yer almaktadır. İfadesinde bazıları kendi dönemine, bazıları da önceki döneme ait çeşitli olaylar yer almıştır. Burada gözden kaçırılması gereken nokta, Vehip Paşa'nın 3. Ordu komutanlığı görevine 1916 yılının Mart ayında başlamış olmasıdır.

1918 yılının Temmuz ayına kadar Kafkas cephesinde ordu komutanı olarak görev yapan Vehip Paşa, Bolşevik İhtilali sonrasında Rusların cepheden çekilmesi ve yerlerini Ermenilerin almasıyla ortaya çıkan Müslüman ahalinin katledilmesi gibi bir faciaya tanıklık etmiştir. 1918 yılı Şubat ayında başlayan ileri harekattan çok önce işgal altında bulunan yerlerin halkının Ermeni çeteleri tarafından öldürüldüğü, evlerinin yakıldığı ve çok çeşitli zulümler yapıldığına dair haberler ordu karargâhına ulaşmıştır. Bu haberler bazen "mükâleme beyetleri", bazen yerli ahali ve bazen de diğer komutanlar tarafından ulaştırılmıştır.

Çeşitli katliam haberlerinin 3. Ordu Komutanlığı yanında İstanbul'a da ulaşmasıyla Enver Paşa bu durumun Rus komutanlara bildirilmesini istemiş ve Vehip Paşa da katliamların önüne geçilmesi amacıyla yazışmalar yapmıştır. Bölgede Rusların otoritesinin kalmamış olması gerekli tedbirlerin alınmasını engellemişse de, Vehip Paşa yine de yazışmalara devam etmiştir.

1918 yılı Şubat ayında Erzincan'ın geri alınmasıyla başlayan ileri harekât ise Ermenilerin yaptığı katliam ve tahribatın açık bir şekilde ortaya konması ve belgelendirilmesine zemin hazırlamıştır. Vehip Paşa bu seferde, geri alınan yerlerde Ermenilerin yaptığı kat-

liamlarla ilgili olarak elde edilen bilgileri Başkomutanlık Vekâleti'ne göndermiş ve işgal altındaki yerlerin halkına yönelik zulümlerin önüne geçmeye çalışmıştır. Vehip Paşa'nın gerek Rus Kafkas ordusu komutanlarına gönderdiği, gerekse geri alınan yerlerle ilgili olarak İstanbul'a gönderdiği telgraf ve yazışmalar Ermenilerin Doğu Anadolu'da yaptığı katliamların en önemli kanıtları arasında yer almaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi (ATA-SE): Birinci Dünya Harbi (BDH), K. 524, D. 2044, F. 32, 49, 49-3, 51-3; K. 525, D. 2046, F. 6, 6-1, 10, 10-1; K. 153, D. 682, F. 4, 4-1, 4-2, 4-3, 15, 15-1.

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri): DH. ŞFR, 84/73; DH. ŞFR, 85/127.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi ATBD), Aralık 1982, S. 82; Ocak 1983, S. 83.

Araştırma Eserler, Hatıralar ve Makaleler

Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Katal*, İstanbul, Temel Yayınları, 1998.

Allen, W. E, Muratoff, Paul, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Gn. Kur. Basımevi, 1966.

Ata, Feridun *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara, TTK Yayınları, 2005.

Bal, Halil, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 5, s. 25-51.

Belen, Fahri, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1967. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, C. 2.

Demirel, Ahmet: "Hayatın Akışı İçinde Kesişen Yollar", *Taraf*, 28 Ocak 2014, [http://www.taraf.com.tr/yazilar/ahmet-demirel/hayatin-akisi-icinde-kesisen-yollar/28687/\(5.10.2014\)](http://www.taraf.com.tr/yazilar/ahmet-demirel/hayatin-akisi-icinde-kesisen-yollar/28687/(5.10.2014)).

(37) Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2002. Türk ordusunun ileri harekâtı sırasında yaşananların Ermeniler yönüyle özet olarak aktarımı için bkz. Doğanay Eryılmaz, *Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü*, Ankara Üniversitesi SBE basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2011, s. 106-123.

Erdogan, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Eryılmaz, Doğanay, *Ermeni, Fransız ve Türk Literatürlerinde Anı Türü*, Ankara Üniversitesi SBE basılmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2011.

İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922 "Tehcir ve Taktik" *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları*, Derleyen: Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Karabekir, Kâzım: *Erzurum ve Erzincan'ın Kurtuluşu*, İstanbul, 1943.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, AÜ DTCF Yayınları, 1970.

Nizamoglu, Yüksel, "Ermeni Tehciri Suçlamasıyla 10 Mart 1919'da Yapılan Tutuklamalar ve Osmanlı Kamuoyu", *1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler (Erzurum 2-4 Mayıs 2012)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2014.

Nizamoglu, Yüksel, *Kabramanlıktan Sürgüne Vehbi Paşa*, İstanbul, Yitik Hazine Yay. , 2013.

Nizamoglu, Yüksel, "III. Ordu'nun İleri Harekâta Başlama Sürecinde İstihbarat Faaliyetleri ve Mükâleme Heyetlerinin rolü", *New Trends In Ottoman Studies CIEPO 20*, 2014, s. 522-535.

Selvi, Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004.

Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Ankara, TTK Yayınevi, 2002.

TBMM *Zabıt Ceridesi*, Devre 2, İçtima senesi 2, 12.4.1340.

Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, Ankara, ATASE Yayınları, 2007.

Yavuz, Nurcan, "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Görüşmelerinde Protestosu", *Atatürk Yolu*, IV/15, 381-406.

Yel, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.

Ek 1. *Vehbi Paşa'nın Başkomutanlık Vekâleti'ne Ermeni mezalimini Prejevalski ve Odişelidze'ye bildirdiğini belirten yazısı (ATASE, K. 153, D. 682, F. 12-6, 3 Şubat 1334).*

